

Niko Toš, ured.

VREDNOTE V PREHODU IV.
Slovensko javno mnenje 2004–2009

Niko Toš
Brina Malnar
Ivan Bernik
Mitja Hafner-Fink
Vlado Miheljak
Slavko Kurdija
Samo Uhan
Janez Štebe
Sergio Švara
Matej Kovačič
Rebeka Falle
Živa Broder
Tina Vovk
in drugi

DOKUMENTI SJM
Ljubljana, 2009

DOKUMENTI SJM 16

Niko Toš, ured.

**VREDNOTE V PREHODU IV.
Slovensko javno mnenje 2004–2009
Druga, dopolnjena izdaja**

Izdajatelj in založnik:

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV – CJMMK
Kardeljeva ploščad 5, Ljubljana

Recenzenti:

dr. Zdravko Mlinar
dr. Slavko Splichal
dr. Zdenko Roter

Likovna oprema:

Polona Mesec-Kurdija

Tisk:

Present, d. o. o. , Dolenjska c. 43, Ljubljana

Naklada:

300 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.653(497.4)"2004/2009"

VREDNOTE v prehodu IV. : slovensko javno mnenje 2004-2009 / Niko Toš ... [et al.] ; Niko Toš, ured. - 2. dopolnjena izd. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK, 2009. - (Dokumenti SJM ; 16)

ISBN 978-961-235-377-3

1. Toš, Niko
247823360

Knjigo je sofinancirala Agencija za raziskovalno dejavnost RS.

Ustanoviteljem SJM
zlatemu timu SJM 1968–1994,
vsem soustvarjalcem programa SJM 1968–2009,
tisočim anketarkam in anketarjem,
106.679 anketirankam in anketirancem, prebivalcem Slovenije,
ki so odgovarjali na vprašanja iz vprašalnikov SJM,
hvala!

N. Toš

KAZALO

PREDGOVOR, VREDNOTE V PREHODU – četrtič	7
DRUŽBA V PREHODU IN VREDNOTE	
Projekt Slovensko javno mnenje 1966–2009 (Niko Toš)	11
PRVI DEL	
PREGLED REZULTATOV RAZISKAV SLOVENSKO JAVNO MNENJE	
2004–2009	47
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2004/2 - EVROPSKA DRUŽBOSLOVNA RAZISKAVA (EUROPEAN SOCIAL SURVEY, ESS 2004)	49
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2005/1 - MEDNARODNA RAZISKAVA STALIŠČ O DELU (WORK ORIENTATION, ISSP 2005)	111
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2005/2 - NACIONALNA IN MEDNARODNA VARNOST in MEDNARODNA POVOLILNA RAZISKAVA (THE COMPARATIVE STUDY OF ELECTORAL SYSTEMS, CSES 2005)	149
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2005/3 - SVETOVNA RAZISKAVA VREDNOT (WORLD VALUE SURVEY, WVS 2005)	187
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2005/4 - STALIŠČA O REFORMAH	211
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2006/1 - EVROPSKA DRUŽBOSLOVNA RAZISKAVA (EUROPEAN SOCIAL SURVEY, ESS 2006)	225
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2006/2 - MEDNARODNI RAZISKAVI: VLOGA DRŽAVE (ROLE OF GOVERNMENT, ISSP 2006); PROSTI ČAS IN ŠPORT (LEISURE AND SPORT, ISSP 2007)	287
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2007/1 - RAZISKAVA O NACIONALNI IN MEDNARODNI VARNOSTI; VOJAŠKI POKLICI	325
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2007/2 - VREDNOTE, POGLEDI NA DRUŽBENE RAZMERE IN ODNOS DO STRANK	349
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2008/1 - EVROPSKA RAZISKAVA VREDNOT (EUROPEAN VALUES STUDY, EVS 2008)	363
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2008/2 - EVROPSKA DRUŽBOSLOVNA RAZISKAVA (EUROPEAN SOCIAL SURVEY, ESS 2008)	403
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2009/1 - MEDNARODNA RAZISKAVA O RELIGIJI (RELIGION, ISSP 2008) IN DRUŽBENIH NEENAKOSTIH (SOCIAL INEQUALITY, ISSP 2009)	461
SLOVENSKO JAVNO MNENJE 2009/2 - RAZISKAVA O NACIONALNI IN MEDNARODNI VARNOSTI IN MEDNARODNA RAZISKAVA VOLILNIH SISTEMOV (THE COMPARATIVE STUDY OF ELECTORAL SYSTEM, CSES 2009)	493

DRUGI DEL	
PREGLED IZBRANIH RAZISKAV, TELEFONSKIH ANKET 1996–2009 ...	531
STALIŠČA SLOVENSKE JAVNOSTI O POLICIJI, 1996.....	533
STALIŠČA SLOVENSKE JAVNOSTI O POLICIJI, 2002.....	541
STALIŠČA O KORUPCIJI, 2002	549
STALIŠČA SLOVENSKE JAVNOSTI O POLICIJI, 2003.....	559
STALIŠČA O KORUPCIJI, 2003	567
RAZISKAVA O NAVADAH LJUDI PRI UPORABI ZDRAVIL, 2004	577
ODNOS PREBIVALCEV SLOVENIJE DO GENSKO SPREMENJENE HRANE, 2004.....	585
STALIŠČA O KORUPCIJI, 2004	591
STARŠI MED DELOM IN DRUŽINO, 2004	601
STALIŠČA SLOVENSKE JAVNOSTI O POLICIJI, 2004.....	609
ODNOS SLOVENCEV DO POMOČI NERAZVITIM DRŽAVAM, 2005	617
ANKETA O USKLAJEVANJU DELA IN STARŠEVSTVA, 2005.....	623
OVIRE PRI MOBILNOSTI SLOVENCEV PRI ZAPOSLOVANJU V DRŽAVAH EU – EGS, 2006.....	633
IZPOSTAVLJENOST PASIVNEMU KAJENJU, 2006.....	645
O ZDRAVJU, RAZPOLOŽENJU IN POČUTJU LJUDI, 2006	655
STALIŠČA SLOVENSKE JAVNOSTI O DELU POLICIJE, 2006.....	671
STALIŠČA O KORUPCIJI, 2006	677
RAZISKAVA O NAVADAH LJUDI PRI UPORABI ZDRAVIL, 2007	687
STALIŠČA O KORUPCIJI, 2007	695
MEDNARODNA RAZISKAVA O VERSTVIH – UČINKI VERSKEGA PLURALIZMA (NORFACE), 2008	705
UPORABA DROG V SPLOŠNI POPULACIJI, 2008	723
STALIŠČA O KORUPCIJI, 2008	733
TRETJI DEL	
PRILOGE IN DOKUMENTI	743
DOKUMENTI OB USTANOVITVI CENTRA ZA RAZISKOVANJE JAVNEGA MNENJA oktober–december 1966	745
USTANOVITELJI IN SODELAVCI PROGRAMA SJM 1968–2009	763
PREGLED RAZISKAV SJM 1968–2009.....	787
STVARNO KAZALO	795

PREDGOVOR

VREDNOTE V PREHODU – četrtič

Po knjigah Vrednote v prehodu I¹ iz leta 1997, Vrednote v prehodu II² iz leta 1999 in Vrednote v prehodu III³ iz leta 2004, je – po petih letih raziskovanja – pred nami razširjena in dopolnjena knjiga Vrednote v prehodu IV⁴ – Slovensko javno mnenje 2004–2009. Štiri knjige Vrednote v prehodu tako dokumentirajo izsledke vseh raziskav, ki so potekale v obdobju od 1968 do 2009 v okviru projekta Slovensko javno mnenje (SJM)⁵.

V vsem dvainštiridesetletnem obdobju poteka projekta SJM (1968–2009) je bilo izvedenih skupaj sedemdeset družboslovnih empiričnih raziskav na zaokrožene teme; opravljenih je bilo petinsedemdeset terenskih raziskav s pomočjo standardiziranih vprašalnikov in na reprezentativnih vzorcih polnoletnih prebivalcev Slovenije. V tem obdobju je intenziteta raziskovanja močno naraščala skladno s potrebami stroke in časa, pa tudi upadala ob ovirah in preprečevanjih, ki so bila značilna za sedemdeseta leta – in ne le za njih –, ko je bil reden letni potek projekta SJM pogosto moten.⁶ Konec osemdesetih – in še posebej v prvi polovici devetdesetih let – je dinamika raziskovanja izrazito naraščala in dosegla celo štiri do pet raziskav v enem letu,⁷ kar se je deloma pokazalo tudi v sredini prvega desetletja. Zdi pa se, da za vnaprej zopet ostaja odprto vprašanje o možnostih nadaljnje raziskovalne sleditve konceptu longitudinalnega in mednarodnega primerjalnega raziskovanja in predvsem nadaljnega vključevanja v pomembne mednarodne infrastrukturne projekte.

V zadnjem (dva in-)štiriletnem obdobju,⁸ ki je prikazano v razširjeni izdaji četrte knjige, je bilo opravljenih skupaj dvajset tematskih projektov in izvedenih enajst terenskih raziskav.

Še vedno velja, da rast projekta SJM izraža odpiranje slovenske družboslovne stroke v svet. Z osamosvojitvijo Slovenije in njenim vključevanjem v evropsko oz. svetovno okolje niso bile dane le možnosti, da se projekt SJM vključi v mednarodne infrastrukturne družboslovne programe in projekte, ampak je to postala nuja. Če je projekt SJM v obdobju 1968–1990 vseskozi ostajal v slovenskih nacionalnih okvirih in jih izjemoma prestopil v jugoslovanski prostor,

¹ Vrednote v prehodu I, Dokumenti SJM, Ljubljana 1997, 840 str.

² Vrednote v prehodu II, Dokumenti SJM, Ljubljana 1999, 939 str.

³ Vrednote v prehodu III, Dokumenti SJM, Ljubljana 2004, 641 str.

⁴ Vrednote v prehodu IV, Dokumenti SJM, Ljubljana 2008, 660 str. Ta knjiga, ki je izšla v majhni nakladi, je v drugi izdaji dopolnjena z rezultati raziskav v letih 2008 in 2009, z obsežnejšim stvarnim kazalom in dokumentarnimi prilogami.

⁵ Projekt Slovensko javno mnenje je bil od nastanka v letu 1968 dalje – bolj ali manj redno – deležen finančne podpore iz nacionalnega znanstvenega sklada, kakorkoli so se že imenovali njegovi upravljavci (Sklad B. Kidriča, Raziskovalna skupnost Slovenije, Republiški sekretariat za raziskovalno dejavnost, Ministrstvo za znanost in tehnologijo, Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Agencija RS za raziskovalno dejavnost).

⁶ V vsem obdobju 1968–2004 lahko ugotovimo izpad letnih raziskav v letih 1970, 1974, 1975, 1977, 1979 ter še v letih 1981 in 1985. Do izpadov v sedemdesetih letih je prišlo zaradi "ideološko-finančnih", v osemdesetih letih pa zgolj zaradi finančnih razlogov.

⁷ V letih 1990 in 1997 tri, v letih 1992 in 1995 štiri, v letu 1994 pa pet raziskav v enem letu.

⁸ To sovпада z drugo etapo t. i. programskega financiranja programa "Slovensko javno mnenje 2004–2008" v okvirih nacionalnega raziskovalnega programa ARRS.

pa je po tem letu pridobival vse bolj mednarodno primerjalni pomen. Z vključevanjem projekta SJM v osrednje mednarodne primerjalne programe postaja Slovenija družboslovno "razpoznavna" družba in subjekt mednarodne sociološke primerjalne analize. Tako je bilo v obdobju od 1990–2004 opravljenih osemindvajset in v obdobju 2004–2009 še štirinajst mednarodnih raziskav, kar presega dve tretjini vseh raziskav v tem obdobju. Center za raziskovanje javnega mnenja in njegova raziskovalna skupina se je v tem obdobju uspela vključiti v vse ključne infrastrukturne mednarodne družboslovne programe, kot so International Social Survey Programme, World Value Survey, European Values Study, European Social Survey, European Election Study, The Comparative Study of Electoral Systems in drugi. Očitna je torej ne le širitev problemskega področja empiričnega družboslovnega raziskovanja, ampak tudi njegova odprtost v svet, njegova mednarodna primerjalna vpetost.

* * *

Popolni pregledi standardiziranih socioloških anket (šifrirne knjige), opravljenih na reprezentativnih vzorcih prebivalstva neke države – v tem primeru Slovenije –, so svojevrstni izvorni avtorski zapisi družbenega ozračja, socialnih razmer ter položaja posameznikov in skupin v njih, njihovih hotenj, pogledov, verovanj in vrednotenj. Vse to je ujeto skozi raziskovalčev "objektiv", torej skozi njegovo težnjo po objektivni odslikavi teh pojavov v časovnem preseku ter v medčasovni in mednarodni primerjavi. V teh štirih zajetnih knjigah je tako zbrano in urejeno obilje zaznav, ki so plod pripravljenosti in sodelovanja, lahko bi rekli celo darežljivosti velikega števila (skoraj stopetnajst tisoč) slučajno (vzorčno) izbranih sogovornic in sogovornikov, polnoletnih prebivalcev Slovenije, ki so odgovarjali na vrsto vprašanj, izoblikovanih in uvrščenih v vprašalnikih, ki vključujejo več deset tisoč različnih vprašanj. Posamezen spraševanec je odgovoril na tristo in več vprašanj, ki smo jih raziskovalci zasnovali, domislili kot prevzemnike individualnih zaznav pojavov, stanj in odnosov, kot jih opažajo, čutijo in vrednotijo posamezniki. Ker gre za sosledje raziskav, opravljenih v več kot štirih desetletjih, ki zaokrožajo predstavo o raziskovanju "Slovenskega javnega mnenja" od 1968 do 2009, se zdi, da je vprašanje o potrebnosti in smotrnosti take publikacije odveč. Ne gre torej zgolj za ohranjanje dobre, stare Gutenbergove tiskarske prakse, saj hkrati zagotavlja dostopnost vseh do podatkov iz tega dolgega niza raziskav, skladno s sodobno Gatesovo prakso – na sodobnih nosilcih podatkov.

V uvodu v prvo knjigo (Toš 1997) je zapisano, da tri desetletja v življenju neke družbe sicer ne pomenijo mnogo; tri desetletja v življenju slovenske družbe – še posebej zadnja desetletja, ko si je odločilno oblikovala svojo identiteto, raziskovala in izbirala poti svojega preživetja in razvoja – pa pomenijo mnogo. To tem bolj velja po izteku četrtega desetletja SJM. Sociološka raziskava, ki beleži več kot štiridesetletni razvoj slovenske družbe, je vsaj tako pomemben dokument kot so drugi dokumenti tega časa, ki jih s poklicno vnemo hranijo arhivarji in obdelujejo zgodovinarji. Medčasovna analiza ter možnost ponovnega oživljanja in vrednotenja preteklih stanj, kar nam omogočajo "žive" sociološke odslikave (podatkovne zbirke), še dodatno potrjujeta smiselnost take naložbe in ravnanja. Če potreba po pregledovanju in ponovnem vrednotenju preteklosti ne bi bila tako izrazita in tako močna, v razvitem svetu z razvitim družboslovjem in empiričnim raziskovanjem, v vsaki deželi posebej – in še posebej v Sloveniji – ne bi nastali tako pomembni družboslovni programi, kot so

mednarodni in nacionalni longitudinalni raziskovalni projekti ter ustanove, kot so družboslovni arhivi, kjer so ta raziskovalna gradiva aktualno in dolgoročno dostopna. In ne bi nastali novi evropski družboslovni infrastrukturni programi kot so ESS, CESDA, SHARE⁹ in drugi.

* * *

V predgovoru tretje knjige je zapisano, da gradivo v knjigah Vrednote v prehodu niso namenjene le zvedavemu, ampak predvsem poučenemu bralcu. Za njihovo uporabo je nujno poznavanje logike, metod in tehnike raziskovanja družbenih pojavov in procesov – in seveda ustrezna teoretska poučenost. Izobilje posamičnih podatkov, prikazanih v teh knjigah (z le skromnimi označbami metodoloških okvirov), bo ostalo bralcu brez lastne zamisli ter domišljije, brez osnovnega poznavanja metodologije in brez lastne kritičnosti težje dosegljivo in morda zgolj raztreseno zrnje, zgolj razpršene posamične oznake, ki se ne bodo zlivale v razpoznavne impresije, v predstave o strukturah in procesih, o interesih, hotenjih, vrednotenjih, pa tudi stanjih in odnosih, kot jih zaznavajo, čutijo in izražajo ljudje v Sloveniji v določenem časovnem preseku. Metodološko in teoretsko usposobljenim raziskovalcem z lastno sociološko imaginacijo pa se ponuja možnost za analizo empiričnega gradiva posamezne ali več raziskav na nacionalnih ali mednarodnih vzorcih. Ta knjižni projekt torej ni samozadosten, saj zavzetega bralca – raziskovalca – usmerja k iskanju in lastni poglobljeni analizi.

* * *

V predgovoru v tretji knjigi je tudi zapisano "če velja aksiom, da je človeka in družbo treba začeti proučevati pri zavesti in da zavest soustvarja stvarnost, potem so te knjige tudi svojevrsten dokument za proučevanje zavesti, kot se je oblikovala in izražala v slovenskem družbenem prostoru od konca šestdesetih let pa vse tja v začetek enaindvajsetega stoletja, torej vključno s točko, ki jo označujemo kot točko družbenega preobrata in razvoja nove slovenske nacionalne in družbene identitete ter državne samostojnosti. Strnjevanje posamičnih podatkov po letih in po obdobjih, v širših oz. ožjih mednarodnih primerjavah, kaže na postopnost (pre-)oblikovanja in izražanja pogledov ljudi na razmere v času in na njihov lastni položaj v okolju. Ker so v raziskavah zbrani odzivi na vidne, navzven zaznavne, v javnosti, v javnem mnenju prisotne pojave in izraze, nas to zlahka vodi k sklepanju o nekritičnosti, o neizraženosti bistva, o konformnosti kot prevladujočem izrazu "javnega mnenja" itd. Seveda pa v podatkih, če jih opazujemo globlje, v njihovem časovnem sosledju, spoznavamo spremembe v družbenih razmerah, spremembe življenjskih razmer in možnosti, kot jih doživljajo ljudje. Zaznamo lahko nekakšno valovanje razpoloženja, nekakšen vzpon v kritičnem razsvetljevanju lastnega položaja kot posameznika, družine, skupine, naroda, zaznamo vse izrazitejšo samozavest in kritičnost.

Čeprav javno mnenje ni izrazito stabilen družbeni pojav ter sta zanj značilni njegova vsakokratna situacijska določenost in časovna spremenljivost, nam odgovori na vprašanja, torej podatki, kažejo na jasno razločljive težnje oz. vzorce mišljenja v določenem času (Mlinar 1989).

⁹ ESS, CESDA in SHARE so družboslovni programi, vključeni v ESFRI (glej: <http://cordis.europa.eu/esfri/>).

* * *

Tudi za raziskave, ki so prikazane v dopoljnjeni izdaji četrte knjige, je odgovoren predvsem urednik, ki je bil skozi dolgo dobo vodja projekta SJM in nosilec večine objavljenih raziskav, seveda pa tudi raziskovalci, ki so navedeni kot soavtorji. V četrto knjigo so vključene tudi tri raziskave, ki so jih zasnovali raziskovalci Centra za obramboslovne raziskave FDV in sta torej njihovo avtorsko delo.

* * *

Posebnost četrte knjige je v prikazu izbranih aplikativnih raziskav, ki jih je opravil Center za raziskovanje javnega mnenja v obdobju 1996–2009. Skupna značilnost teh raziskav je, da so bile izvedene kot telefonske ankete in na osnovi vzorčenja med telefonskimi naročniki.¹⁰ Prikazane raziskave so tematsko zanimive in posegajo na različna področja človekovega izkustva; med njimi sta ponavljajoči se (longitudinalni) raziskavi stališč o delovanju policije in pojavu korupcije. Predvsem pa sledijo metodološkemu trendu v družboslovnem empiričnem raziskovanju v Evropi in svetu. So preizkus možnosti in dometa telefonskega intervjuja in vzorčenja za potrebe sociološkega raziskovanja. Zanje je tudi značilno, da so nastale na osnovi potreb in naročil konkretnih naročnikov.

Uporabniki gradiva Vrednote v prehodu se lahko pri iskanju zelenih vsebin v obsežni datoteki SJM oprejo na stvarno kazalo, Pregled ponovljenih vprašanj (I.-III.), na pregled ponovljenih raziskav, v podporo pa jim služi lahko tudi Pregled vprašanj in vsebin v okviru projekta Slovensko javno mnenje 1968–2009 (S. Švara). Ta pregled je dostopen na domači strani CJM: <http://www.cjm.si/edokumenti>. Dostop do datotek SJM ter mednarodnih primerjalnih podatkov in datotek zagotavlja Arhiv družboslovnih podatkov FDV (<http://www.adp.fdv.uni-lj.si/>) ter osrednji evropski družboslovni arhivski centri (<http://www.cessda.org/>).

* * *

Za ureditev knjig Vrednote v prehodu – in tudi za zadnjo – so zaslužni vsi raziskovalci in sodelavci projekta SJM, ki so izpisani kot soavtorji, še posebej Sergio Švara, prof. fil. in psih., mag. Tina Vovk ter Živa Broder in Rebeka Falle univ. dipl. sociologinje. Za končno ureditev knjige pa velja zahvala tudi Ivici Kecman, tajnici centra.

Kamnik, 9. 9. 2009

Niko Toš

¹⁰ Med prikazanimi ni najpomembnejše in najboljše serije raziskav, ki je potekala v obdobju 1995–2009 kot longitudinalni projekt Politbarometer. Zasnovo Politbarometra, rezultate in analizo petnajstletnega obdobja bomo prikazali v posebni publikaciji.

Niko Toš

DRUŽBA V PREHODU IN VREDNOTE

Projekt Slovensko javno mnenje 1966–2009

V knjige Vrednote v prehodu I–IV je uvrščeno gradivo raziskav Slovensko javno mnenje (SJM) 1968–2009. Uvrstitev raziskovalnih gradiv v štiri knjige ni poizkus periodizacije dvainštiridesetletnega obdobja razvoja in spreminjanja družbenih razmer v Sloveniji in Slovenčeve zavesti. In vendar je v prvi knjigi zbrano raziskovalno gradivo, ki označuje stanje Slovenčeve zavesti in razmere v slovenski družbi od leta 1968 do razpada SFRJ, torej do družbenosistemskega obrata in do prvih demokratičnih volitev (1990). Drugi dve knjigi dokumentirata obdobje "tranzicije" slovenske družbe in stanje zavesti po prehodu v parlamentarno demokracijo in socialno-tržni sistem. Tako druga knjiga (1990–1998) zajema obdobje prilagajanja, privajanja (tranzicije) na nove družbene in politične razmere, tretja knjiga (1999–2004) pa obdobje utrjevanja novih sistemskih in vrednotnih prvin in začetno obdobje včlanjevanja v združbo evropskih narodov, v Evropsko unijo. Četrta knjiga (2004–2009) zajame časovno najkrajši izsek tega dvainštiridesetletnega obdobja, ki pa ga vendarle označujejo pomembni premiki v družbeno-ekonomskem razvoju in demokratični praksi: po dolgem obdobju pretežne vladavine levosredinskih, liberalnih političnih sil, zakonodajno in izvršno oblast v državi prevzamejo desnosredinske, pretežno neoliberalno usmerjene politične sile – in jo po štirih letih zopet predajo. Potek vključevanja v evropsko družbo narodov (EU) se v tem obdobju potrди in utrdi. Skozi štiri knjige Vrednot v prehodu nakazana delitev torej vendarle ni zgolj posledica kopičenja raziskav in ustvarjanja možnosti za njihovo objavo. Vse objavljeno raziskovalno gradivo vabi k poglobljeni sociološko-zgodovinski analizi.

V uvodnih študijah k prvi, drugi in tretji knjigi (Toš, 1997, 1999, 2004) so podane označitve prikazanih obdobj in raziskovalčeve zaznave, tako kot se mu kažejo skozi raziskave SJM. Zdi se smotrno, da te prikaze povzamemo in dodamo zaznave in vtise na osnovi rezultatov SJM, opravljenih v zadnjem petletnem obdobju. Ti prikazi so v nadaljevanju podani v poglavju Slovenska družba in vrednote. V poglavju Projekt SJM 1966–2009 pa je podan prikaz okoliščin nastanka projekta SJM, njegova zasnova in njegova vsebinska ter metodološka rast. Razvoj projekta SJM je potekal v dveh obdobjih z jasno prepoznavnimi skupnimi značilnostmi in strukturnimi razlikami v družbenem okolju (Sloveniji) pred politično- in družbenosistemskim obratom in po njem.

A. SLOVENSKA DRUŽBA IN VREDNOTE

1. Od "prvotnega liberalizma" do razpada SFRJ: obdobje 1968–1990 – Vrednote v prehodu I.

Prva knjiga zajame obdobje od prve raziskave SJM v maju 1968 do raziskave v februarju 1990, torej tik pred prvimi demokratičnimi volitvami in pred osamosvojitvijo Slovenije. Slovenijo in zavest Slovenk in Slovencev v tem času označujejo po eni strani razvoj med avtoritarnostjo in samoupravnostjo, enopartijski sistem, ideološki monopol, državna lastnina in na njih utemeljena

represija in po drugi strani humano bistvo socializma, enakost, zamisel o družbeni lastnini in upravljanju, osvobajanje posameznika, relativna gmotna blaginja. To je pri ljudeh sproščalo, ustvarjalo (nestvarne) predstave o svetu, v katerem živijo, o možnostih preživetja in razvoja posameznika in družbe kot celote, hkrati pa jih je vse bolj tiščalo k tlom, k realnosti tega sveta, proč od iluzij. Kot narod smo Slovenci v tem obdobju izživel dogmo o bratstvu in enotnosti v večnarodni skupnosti; razvijali smo novo narodno samozavest, znotraj enotnih federalnih okvirov živeli s svojo (socialistično) republiko, ki se je končno udejanjila v lastni suvereni državi.

Izsledke iz začetnega obdobja raziskav javnega mnenja (1968–1971) lahko, pa čeprav nimamo primerjav za nazaj, označimo kot obdobje postopno sproščujoče se odprtosti in kritičnega razmišljanja o razmerah v družbi in politiki. V zavesti in opredelitvah ljudi najdemo nastavke (ostanke) pozitivnega vrednotenja političnega pluralizma, razvijanje pozitivnega odnosa do družbene lastnine in na njej temelječega sistema (samo)upravljanja, hkrati pa ohranjanja funkcionalnega odnosa do zasebne lastnine, sproščanje zavor v izražanju osebne religioznosti itd. Odprtost družbenega prostora, vizija samoupravne participacije ter visoko postavljena socialna varnost pa krepijo iluzijo o dolgoročnosti in perspektivnosti takšne ureditve.

Raziskovalne zaznave razmer v sedemdesetih in začetku osemdesetih let – tudi zaradi samozaznave raziskovalcev – nakazujejo neko zastrtost, zaprtost družbenega, političnega in kulturnega ozračja in klime. V tem obdobju prevladujejo konformnost javnega mnenja, prevzemanje sistemskih postavk in pritrjevanje tem postavkam, v začetku sedemdesetih let pa tudi poizkus takrat vladajočih političnih sil, da bi raziskavo javnega mnenja, zgrajeno na "meščanskih idejnih in metodoloških vzorih", ukinile. To obdobje je sociološka samorefleksija označevala kot svinčena leta in čas mortifikacije kritične sociologije. Kriza sistema vse bolj vstopa v zavest ljudi.

Obdobje, ki ga prikazujejo raziskave, zbrane v prvi knjigi, je obdobje postopnega poglobljanja družbene krize, vse izrazitejšega osveščanja o družbeni in sistemski krizi in hkrati vse bolj izražene zavračanja sistemskih postavk. V tem času – in še posebej na prehodu v osemdeseta leta – postaja kritičnost splošna sestavina stališč in opredelitev ljudi ter zajame politično in socialno zgradbo sistema in njene nosilce. Lahko ponovimo (Toš, 1987): prehod v osemdeseta leta označujejo množična frustracija ter nerazumevanje in pretresenost ljudi zaradi sprememb, ki nastajajo v njihovem življenju. Stališča ljudi se sproščajo (vsakršnih) dogmatskih kopren in pritiskov. Sekularizacijski procesi so hkrati procesi trganja ideoloških spon. Izkustvo odpira spoznavni dostop do gole stvarnosti: danes živimo mnogo slabše kot včeraj, kot pred desetimi leti; ideja o vplivu mnogih delavcev na odločanje o bistvenih vprašanih dela in življenja se zaostruje v kritiko prakse odločanja, v spoznavanje o nedemokratičnosti in prilaščanju odločanja; iluzije se razblinjajo. Ljudje svoje eksistenčne probleme, ki so se zdeli v preteklosti že razrešeni, postavljajo znova. Vse bolj prepoznavajo krizo družbenih razmer, še posebej njene družbenogospodarske razsežnosti, in si zastavljajo vprašanja o vzrokih in krivdi. Zabisujejo se meje med aktivizmom in fatalizmom, angažiranost nadomešča apatija – in vendar je angažiranost še vedno prikrita značilnost zavesti, še vedno usmerja k iskanju – in utemeljena je na kritiki.

Nova kritična zavest, ki se izraža tudi v vrednotenjih, se ne kaže le v odnosu do političnih institucij, do države, temveč tudi na drugih področjih. Na primer v dedogmatizaciji religiozne zavesti in spoznanju o minljivosti in končnosti ideoloških dogem ter v zavračanju vsakršnega dogmatičnega urejanja družbe. Na novo se oblikuje in izraža zavest o lastni narodni, kulturni samobitnosti, o potrebi po varovanju narodnih dobrin, o jeziku, o enovitosti kulturnega prostora; oživlja zavest o širši pripadnosti, o možnostih in potrebah naroda; skratka, oblikuje se nova narodna samozavest. Zavest o krizi se še posebej izraža v vrednotenju materialnega področja življenja, v vrednotenju razmer pri delu, gospodarjenju, v odnosu do novih tehnologij, v pripisovanju pomena poklicu in znanju itd.

Raziskave v tem obdobju nakazujejo postopne, kdaj pa kdaj pa celo sunkovite preobrate v smeri spreminjanja prevladujočih pogledov oz. nakazovanja alternativnih rešitev. To se kaže še posebej v odnosu do sistema oblasti, moči in politike, v postopnem odklanjanju avtoritarnih prvin sistema, v visokem vrednotenju alternativnih družbenih gibanj, v uporabi proti centralistični državi, proti vsakršni indoktrinaciji in manipulaciji. Izraža se tudi v zavzemanju za višje vrednotenje osebnosti, svobode, človekovih pravic, demokracije, samoodločbe, avtonomije naroda, odprtosti v širši kulturni prostor, v vznikanju družbenih gibanj in tvorb civilne družbe.

Prevladujoča kritičnost in dedogmatizacija se v tem obdobju torej ne izražata zgolj v odnosu do pojavov ideologije, moči, oblasti, politike, temveč tudi v odnosu do drugih področij življenja. Na to opozarja tudi religijski izsek raziskave, ki nakazuje dve, na videz protislovni težnji: razmeroma stabilno in rahlo naraščajoče izražanje cerkvene religioznosti ob hkratnem sproščanju njenih dogmatskih okvirov. Religioznost ljudi je torej vse bolj sproščena političnih omejitev, a hkrati vse manj cerkveno dogmatska in vse bolj svetna, zemeljska. Še posebej vidne pa so tudi spremembe v vrednotnem razsežju, ki ga označuje pojem ekološke zavesti (Toš, 1993). Raziskave kažejo, da se naravne možnosti za življenje privzdigujejo na raven vrednote in merila usmerjanja družbenogospodarskega razvoja. Vse bolj se uveljavlja zavest o potrebi po družbeno-ekološkem usmerjanju tehnološkega napredka in gospodarskega razvoja. Odpirajo se novi pogledi na ekonomsko racionalnost varstva narave. Nova tehnologija ni apriorna vrednota. Končno se kažejo spremembe tudi v instrumentalnem vrednotenju dela, še posebej vseh oblik tako imenovanega neformalnega dela kot nujne podlage za preživetje. Seveda je prav takšno razumevanje dela v mnogočem izraz prevladujočih kriznih družbenih razmer konec osemdesetih let in odgovor na vse bolj zaostrene življenjske razmere, kot jih občutijo ljudje.

Obrat k novemu, kritičnemu vrednotenju se izrazi v ocenjevanju družbenih razmer konec osemdesetih let (Toš, 1988). Odnos do političnih institucij tega časa se kritično izostril. Jasno se izrazi zahteva po odpravi monopolne, t. i. avantgardne vloge partije, opredeljene v ustavi, in njenega oblastniškega položaja v stvarnosti. Močno je poudarjeno zavzemanje za demokracijo (kot temeljno sistemsko prvino), odpravo hierarhične zgradbe družbe, odpravo jugoslovanskega centralizma ter svobodno pobudo posameznika, osnovnih skupnosti in naroda. To se še posebej izrazi v zavzemanju za večjo samostojnost nacionalne politike ter poudarjanju (povečevanju) samostojnosti republik in pokrajin oz. Slovenije kot republike. V zavesti tega časa se začrtuje zahteva po političnem pluralizmu, odpravljanju slehernega monizma in

priznavanju pravic avtonomnega organiziranja na podlagi mnogovrstnih opredelitev in interesov ter zagotovitev dejanske enakopravnosti različnih nazorskih in drugih interesnih skupin ter možnost njihovega samostojnega političnega organiziranja. Kritična presoja zadene tudi do takrat tabuizirano področje sistema varnosti, obrambe in vojske. To se še posebej izrazi v zahtevi po demokratizaciji odnosov znotraj takratne jugoslovanske vojske, priznanju temeljnih človekovih pravic, zagotavljanju etnične identitete ter pravice do izpovedovanja religioznosti znotraj vojske. V Sloveniji se v povojnem času (po letu 1945) tako prvič uveljavi civilno gledanje na vojsko.

Seveda pa kritična presoja političnih razmer še posebej zadene delovanje federacije, predvsem s krepitvijo zavesti o avtonomiji naroda, republike. To se izrazi v zahtevi po spoštovanju razlik med republikami in pokrajinama, kar naj omogoči vsaki republiki oz. narodu, da si oblikuje svojo lastno ureditev političnega življenja in gospodarstva tako, da ne ovira drugih republik in pokrajin oz. narodov v njihovem razvoju ter da samostojno razvija svoje kulturne, politične in gospodarske ustanove in jih ne vsiljuje drugim. Izraža se v zavzemanju za odprtost oblik političnega, družbenega in gospodarskega življenja, v uveljavljanju oblik neposrednega demokratičnega odločanja, za referendum, neposrednost volitev in dejanski politični pluralizem ter v zavračanju volutaristične teze o enotnosti.

Seveda pa se kritični pogledi v času pred prehodom (1990) še posebej osredotočajo na temelje družbenega in gospodarskega sistema. To se izrazi v zavzemanju za načelno in praktično izenačitev vseh lastninskih oblik, dopolnjevanje oz. nadomeščanje družbene in državne lastnine z alternativnimi lastninskimi oblikami, predvsem še z zasebno, zadružno in delničarsko lastnino povsod tam, kjer to lahko prispeva k oživitvi proizvodne funkcije lastnine. Dalje, za uveljavitev prvinske pravice posameznika, da lahko samostojno začne z gospodarsko dejavnostjo, uveljavitev temeljev podjetništva, racionalno organizacijo podjetja ter odpravo vseh oblik normativnega in političnega omejevanja njegove tržne samostojnosti; skratka, za usposobitev podjetja za njegovo samostojno nastopanje na trgu ter za njegovo samostojno razpolaganje z dohodkom in delitvijo dohodka. Kritičnost pri presoji družbenogospodarskih razmer se izraža tudi v odklanjanju lažnega solidarizma med skupnostmi na različnih ravneh.

Ob vsem tem pa se še jasneje izrazi zahteva po avtonomiji naroda, republike in suverenem urejanju vprašanj nacionalnega in kulturnega razvoja. Vse jasneje in močneje se izražata nacionalna identiteta in nova narodna samozavest. Ideja o enotnem kulturnem prostoru v tem času se prepleta po eni strani z zavzemanjem za ohranitev sorazmerne etnične homogenosti kot značilnosti slovenskega matičnega prostora, s priznavanjem pravic sestavinam naroda zunaj matice, da sodeluje pri presoji vprašanj narodovega razvoja, in hkrati s priznavanjem etnične identitete pripadnikov drugih narodov, ki živijo znotraj slovenskega narodnega okolja, in zavzemanjem za njeno ohranitev. Da to ni zgolj zapiranje v lastni kulturni prostor in samozadostnost, kaže prevladovanje težnje po odprtosti v evropski in svetovni družbeni, gospodarski in kulturni prostor.

V pogovoru ob raziskavi SJM 1989 se je zdel "osupljiv, tako rekoč srhljiv podatek", da skoraj polovica Slovencev ni izražala več vere v socializem, češ da nima perspektive, da so se ljudje čutili popolnoma nemočne, ker so brez vpliva na politiko itd. Očitno se je predstava o demokraciji, ki temelji na množični soudeležbi, sesuvala. Realni socializem je izgubil veljavo in zaupanje, hkrati pa so bile vse očitnejše težnje po "novem sistemu neznanega imena" (Klinar, 1989). Čeprav je vera v samoupravni univerzalizem splahnela, pa je v zavesti ljudi samoupravljanje delovalo še vedno kot sinonim za demokracijo, za spoštovanje individualnih in kolektivnih pravic. Izhod iz krize bi torej mogel biti "sistem samoupravljanja, zgrajen na demokraciji, svobodnem gospodarstvu in spontanem političnih gibanjih". V tem času je slovensko javno mnenje v iskanju alternativ valovilo med optimističnimi tezami o možnostih reform in obremenjenostjo s slutnjami, da bodo izhodi iz jugoslovanske krize tudi težki.

Raziskave konec leta 1989 in v začetku leta 1990 so jasno pokazale, da ljudje terjajo spremembe ter da so pojmi človek, posameznik, narod in demokracija v presečišču zelenega "prevratništva". Hkrati pa so v tem času ljudje še vedno optimistično presojali možnosti za preživetje Jugoslavije kot večnarodne državne skupnosti in samoupravljanja kot regulatorja gospodarskih in političnih odnosov. Čeprav se je v javni zavesti vse bolj oblikovala zamisel o samostojni slovenski državnosti, se je zdelo še vedno verjetno, da bosta znotraj predružačene federacije, morda v obliki konfederacije, mogoča umiritev mednacionalnih sporov in nadaljnji samostojen razvoj posameznih narodov. Seveda pa se je prav konec osemdesetih let jasno nakazovala tudi možnost, da se bodo nesoglasja in mednacionalni spori nadaljevali in poglobljali, da se bo Slovenija osamosvojila, Jugoslavija pa razpadla (Klinar, 1989). To je bilo torej obdobje, ko se je nacionalna samozavest čustveno izražala tudi v prevrednotenju lastnega naroda, v nekakšni blaženosti, pričakovanju vsega, kar bi mogla prinesiti bližnja prihodnost. Med Slovenci se je utrjevalo prepričanje, da bi lahko preživeli in se razvijali kot narod: družbeno, kulturno, gospodarsko tudi zunaj okvirov Jugoslavije. Predvsem pa je bila jasno izražena težnja k visoki stopnji samostojnosti, avtonomiji in narodovi suverenosti.

2. Slovenija po prvih demokratičnih volitvah in osamosvojitvi (1990–1998) – Vrednote v prehodu II.

Raziskave s konca osemdesetih in začetka devetdesetih let se vse bolj usmerjajo k prepoznavanju temeljev in bistva avtoritarnega sistema ter možnosti in nuje njegovega spreminjanja, spremembe v demokratičen sistem. Raziskave iz tega obdobja, še posebej ob t. i. ustavnih amandmajih, kažejo na aktivno razumevanje temeljnih človekovih in državljanskih pravic: naravne pravice do življenja, svobode in lastnine, do svobodnega razvoja vsakega posameznika itd. To se izrazi v razumevanju temeljnih ustavnih pravic, kot so svoboda oblikovanja mnenj, svoboda govora in shodov, svoboda združevanja, svoboda veroizpovedi in verovanja, enakost pred zakonom, enakost političnih pravic, enakost socialnih pravic in pogojev, solidarnost itd.

Novo razumevanje demokracije, ki je značilno za ta čas, pa se ni omejevalo zgolj na pritrjevanje načelom o človekovi individualni svobodi, temveč tudi na razumevanje in poudarjanje načela svobode ljudstva oz. naroda. Pokaže se, da je v izhodišču takega razumevanja demokracije legitimna oblast, se pravi na

svobodnih, tajnih in neposrednih volitvah izvoljena oblast. Oživi zavest o pomenu delitve oblasti, o pomenu in zagotavljanju možnosti za obstoj civilne družbe, postopoma se vzpostavlja novo razumevanje legitimnosti oblasti, pravne države in civilne družbe, ki neločljivo povezane ustvarjajo razmere za demokratični razvoj. Raziskave pokažejo večinsko pritrjevanje načelom, ki so v temelju družbenega preobrata in demokratične zasnove nove slovenske države, zavzemanje za ta načela in njihovo sprejemanje. Gibanja za družbeni preobrat in nacionalno osamosvojitve so imela široko, lahko rečemo plebiscitarno podporo. Hkrati pa se v teh razmerah prvič pokaže razumevanje pomena volitev, parlamenta in političnih strank in ob tem spoznanje, da demokracije ne zagotavlja predvsem neposredna vladavina ljudstva, temveč demokratično izvoljen parlament, torej na svobodnih volitvah izbrana oblast in opozicija. V primerjavi s starim sistemom, ki je temeljil na enotnosti in kontinuiteti oblasti (in oblastnikov), temelji demokratična oblast na izbiri med tekmujočimi političnimi strankami in na opoziciji. "Kjer ni opozicije, tudi demokracije ni." Opozicija opravlja nadzorno funkcijo nad sicer legitimno izbrano (izvoljeno) oblastjo. Legitimna oblast, oblast v parlamentarni demokraciji, je zato vselej le začasna oblast, pa naj bo na ponavljajočih se volitvah še tolikokrat izvoljena (Toš, 1989).

Že v tem obdobju, še posebej pa po družbenem obratu (1990) in osamosvojitvi (1991), prihaja poleg političnega bistva demokracije vse bolj do izraza tudi njena socialna razsežnost. Torej, razumevanje demokracije skozi razmere in oblike življenja, skozi soodločanje, sodelovanje in soupravljanje z razmerami v neposrednem okolju (gospodarskem, kulturnem, civilno-družbenem). Spremembe, kot so se nakazovale ali se v novem sistemu uveljavile, so zamejevale ali odpravljale nekatere prvine dotedanje socialne in ekonomske demokracije (egalitarizem, pravica do dela, varnost zaposlitve, visoka socialna varnost, dostopnost zdravstvenih, izobraževalnih in kulturnih dobrin itd.). Nadomeščanje po svojem bistvu avtoritarnega, a po svojem učinkovanju in razumevanju participatornega in socialnega sistema s parlamentarnim, tržno-socialnim sistemom, ki je zgrajen na političnih strankah, posrednem zastopstvu, zasebni lastnini in tekmovanju, je sprožalo protislovne poglede in razumevanja. Raziskave v tranzicijskih družbah Srednje in Vzhodne Evrope v devetdesetih letih so pokazale na močno prisotnost "retardirane" zavesti in na prevladujoče kritično ocenjevanje delovanja demokratičnih institucij v novih razmerah. Pokaže se, da ljudje na načelni ravni sprejemajo postulate parlamentarne demokracije s političnimi strankami, zasebno lastnino in načeli delovanja trga vred, na empirični ravni pa so do demokratičnih institucij, in še posebej do političnih strank, skrajno nezaupljivi. Zavračajo vse tiste posege legalne oblasti, ki zaradi uveljavljanja tržnih načel in avtonomizacije gospodarskih subjektov zmanjšujejo obseg socialne države in solidarnosti na področju zdravstva, izobraževanja, socialnega varstva itd.

Čas, v katerem so potekale raziskave v začetku devetdesetih let, je "čas pred tem in čas po tem", je čas dogajanja preobrata; v določenih pogledih je to čas pred "preobratom", v drugih pa čas po njem (Toš, 1992) – in celo daleč proč od njega. Raziskave v tem času zajemajo subjektivne razsežnosti "prehajanja", torej stališča, vrednotenja in poglede ljudi, njihovo intimno doživljanje sprememb in izpovedovanje pričakovanj. Izsledki raziskav pokažejo značilna in prevladujoča gledanja na ključna družbena vprašanja – in torej tudi na premike

v zavesti nasploh. V obdobju ustanavljanja in mednarodne uveljavitve nove nacionalne države se tako slovenska narodna samozavest izraža v visokem vrednotenju institucij, ki zagotavljajo narodno samostojnost, izraža se v svojevrstnem nacionalnem aktivizmu, zavzetosti za vse lastno narodno in vse bolj izraženem razlikovanju do drugačnega, do drugega in tujega. To dobiva svoj negativni odzven v izražanju nacionalne nestrpnosti, v zanikanju enakih pravic ljudi v okolju in v posameznih primerih celo v agresivnem nacionalizmu. Na podlagi izsledkov raziskav te pojave analizira in o njih izčrpno poroča P. Klinar (1992); najprej v svojih zapisih o slovenski nacionalni zavesti med osamosvajanjem in malo pozneje v članku O medetničnih odnosih v Sloveniji po osamosvojitvi ter o nacionalni identiteti in etnonacionalizmi v Sloveniji v prehodnem obdobju (1994). Pri tem opozarja na družbeno strukturno determiniranost narodne samozavesti, ki je sicer nasploh močno izražena, na evforično vzdušje v zvezi z razglasitvijo osamosvojitve, predvsem pri socialnih kategorijah, ki živijo v izobilju. Dalje, da se je med redefiniranjem položaja slovenskega naroda v slovensko nacionalno državo zasedral prikriti nacionalizem, predvsem še pri nižjih socialnih slojih in med mladimi, ki je našel svoje politične posrednike tudi med novimi strankami, itd.

Poleg vprašanj, povezanih z uveljavljanjem nacionalne države, so v tem času v ospredju vprašanja razumevanja razmerja med demokracijo in gospodarskim prestrukturiranjem družbe, še posebej vprašanje odnosa do enakosti in do preživetja vseh v razmerah, sprejemljivih za človeka. Ti vidiki so prikazani na podlagi izsledkov raziskav v obravnavi lastninskega in blaginjskega sindroma pri Slovencih. Čeprav je težnja k enakosti v družbenih razmerah po preobratu še močnejše izražena, ugotavlja V. Rus (1992), da za večino Slovencev enakost ni pogoj za demokracijo in da je še manj nekaj, kar kaže enačiti z demokracijo. V tem pogledu so Slovenci prerasli iluzijo zgodnjega socializma, ki je v socialni enakosti videl hkrati tudi politično svobodo. Pokaže se, da je slabitev vloge socialne države v kriznem obdobju po sodbah Slovencev izrazito nezaželena. Kakršno koli zmanjševanje socialne varnosti nižjih slojev je lahko usodna politična zmota, ki temelji na zanemarjanju dejstva, da z naraščanjem krize zavest o solidarnosti kot trajni sestavini sistema oz. kot regulatorju krize izrazito narašča. Določanje zgornje mere neenakosti je torej pomembno tako z vidika ohranjanja socialnega ravnovesja, pa tudi zaradi ohranjanja dinamike gospodarskega prestrukturiranja in s tem preobražanja celotne družbe. Pomembno je ohranjanje ravnotežja med javnim (socialnim) sektorjem in vse bolj tekmovalnim zasebnim sektorjem. Ljudje se izrekajo za vzpostavitev tega ravnovesja s priznavanjem pomena dejavnosti, utemeljene na zasebni lastnini, in potrebe po njenem razvoju, hkrati pa se močno zavzemajo za ohranitev in nadaljnji razvoj socialne države. Poznejše raziskave, vse do konca devetdesetih let, le še dodatno okrepijo vtis, da je ohranjanje socialnega ravnotežja odvisno od delovanja socialne države. Tako si ustanove, ki zagotavljajo socialne storitve in vsaj pretežno ohranjajo pridobljeno raven splošno dostopnih javnih programov na področju varstva brezposelnih, socialnega varstva, pokojninskega zavarovanja, zdravstvenega varstva, izobraževanja, kulture in znanosti, pridobijo (poleg klasičnih nacionalno-varnostnih ustanov: vojska, policija) visoko stopnjo zaupanja med ljudmi. Da je zavest o pomenu socialne države močno zasedrana in uveljavljena vrednota ne le v Sloveniji oz. v državah v prehodu, temveč univerzalna vrednota evropske civilizacije, jasno pokažejo izsledki mednarodnih primerjalnih raziskav, še

posebej mednarodna raziskava o razumevanju vloge države (ISSP, 1992, 1999, 2009) in svetovna oz. evropska raziskava vrednot (WVS 1992, 1995, 1999, 2005 in 2008).

Vrednotenja v tem obdobju zaobjamejo nove oblike, ustanove in odnose. To še posebej velja za politični oz. strankarski pluralizem, kot se izraža v parlamentarnem političnem sistemu, ter za volitve in politične stranke (Markič, 1992). Te "ustanove" smo v obdobju sedemdesetih in osemdesetih let raziskovali s pomočjo "lastnih" konceptualizacij, v devetdesetih pa smo jih lahko raziskovali v mednarodnih primerjalnih okvirih. V presečišču vrednotenja ljudi v tem času je vidna preglednost demokratične institucionalizacije: potek politične igre v parlamentu, spopadi med strankami, strankarskimi prvaki, interesno usklajevanje, oblikovanje in razpadanje vladnih koalicij in predvsem – nedozorelost vse te igre, ki temelji na slabi pripravi igralcev in nizki igralski (politični) kulturi. Tako so se v javnosti izoblikovale predstave o vrednem in nevrednem, učinkovitem in neučinkovitem, pravnem in nepravnem ter končno o demokratičnem in nedemokratičnem v vsakodnevnem političnem življenju. Demokratična praksa v tem obdobju ljudi ne zadovoljuje, zato prevladujeta odklonilen odnos do nje in kritičnost.

Nove politične ustanove so neposredno po prehodu sicer uživale začetni bonus, kar se je izražalo v večjem začetnem zaupanju. Še posebej visokega zaupanja so bile deležne nacionalnovarnostne institucije, kot so: teritorialna obramba, milica oz. pozneje policija in vojska, ki so zadostile pričakovanja ljudi med osamosvajanjem oz. vzpostavljanjem slovenske državnosti, pozneje pa se je to zaupanje umirilo in deloma ali pretežno splahnelo. Nacionalne gospodarske in finančne ustanove (podjetja, banke, nacionalna valuta) na začetkih slovenske državnosti med ljudmi niso vzbujale nikakršnega zaupanja, vendar so si ga do konca devetdesetih let postopoma (nekaj) pridobile. Politične institucije (parlament, politične stranke itd.) pa so (začetno) zaupanje že kmalu na začetku zapravile – kar še posebej velja za politične stranke. Če so se ljudje do strank neposredno ob prehodu le težka opredeljevali zaradi neizkušnosti, se konec devetdesetih let do njih neradi opredeljujejo, ker stranke v njih ne vzbujajo zaupanja, ker jih odklanjajo.

V nazorskem in političnem spopadu, ki se je razplamtel z obratom, stopajo v ospredje tudi vprašanja vrednotenja preteklosti (Roter, 1992). Na razumevanje prehoda in odnosa ljudi do strukturalnih sprememb seveda lahko odločilno vpliva vrednotenje preteklosti. Prav zaradi ostrine spopada ob tej temi smo o "vrednotenju preteklosti" izvedli dve raziskavi (1995 in 1998) – in kasneje to smer raziskovanja (vrednotenja preteklosti) nadaljevali. V središču kulturnega boja pa je hkrati z vprašanjem o vrednotenju preteklosti tudi vprašanje položaja ter zgodovinske in aktualne vloge cerkve. Vprašanj odnosa do cerkve smo se v tem času lotevali v okviru širših religioških mednarodnih primerjalnih projektov. Tako smo v letih od 1991 do 1998 izvedli pet obsežnih (religioških) raziskav, ki kažejo na potek sekularizacijskih procesov v Sloveniji in v evropskem prostoru in ki ponazarjajo novodobno religioznost Slovencev. Ugotovili smo, da se prebivalci Slovenije po izražanju religijske zavesti, pa tudi glede na dinamiko in potek procesov sekularizacije v zadnjih desetletjih, nekako normalno razvrščajo v evropski prostor. Normalno pri tem pomeni, da se Slovenija glede na porazdelitev odgovorov na religijska vprašanja in glede

na izražanje vernosti uvršča v evropski kontinuum, nekako blizu Nizozemske, Zvezne republike Nemčije, Madžarske, je pa oddaljena od vrednostnih vzorcev in izražanja verovanj, kot se kažejo na podlagi raziskav v Italiji, na Poljskem, pa tudi v novodobni Hrvaški; torej v državah z izrazito katoliško kulturno tradicijo oz. z izrazito novodobno katoliško presnovo. Izsledki raziskav kažejo, da se štiri desetletja vladajoče ateistične ideologije sicer izražajo v strukturi vernosti in odnosu ljudi do cerkve; to velja še posebej za obdobje neposredno po drugi svetovni vojni. Od tu dalje – in to ponazarjajo podatki – pa se ljudje v svojem vrednotenju pretežno osvobodijo vpliva sistema, moč ideološke indoktrinacije upade in prevladujoče sekularizacijske težnje se zaobrnejo šele konec osemdesetih let. V zadnjem obdobju je v vzponu "sekularizirana religioznost", torej neko novodobno izražanje religioznosti, ki ni predvsem in izključno povezano s cerkvijo in cerkveno dogmatiko in ki se na vrednotnem področju od nje celo močno oddaljuje. To je pojav, ki je bolj kot s cerkvijo (v Sloveniji) povezan z dinamičnim spreminjanjem vrednot v zahodnoevropskem kulturnem in vrednotnem prostoru. Družbeni preobrat sam po sebi tako ni globlje zarezal v religiozni svet, pač pa je nastal premik v vrednotenju delovanja cerkvenih institucij. Kljub visokemu soglasju o pastoralni, moralni in socialni vlogi cerkve uživata cerkev in duhovščina med ljudmi le omejeno zaupanje, saj ju skupaj s političnimi strankami in parlamentom razvrščajo na dno lestvice zaupanja.

V tem obdobju (1990–1998) smo raziskovali tudi vrsto drugih tem, ki jih tu lahko le omenimo. To so npr. teme o: vrednotenju družine, vzgojnih vrednotah, razumevanju in vrednotenju zdravja in zdravstva, športnih dejavnosti in rekreaciji, okolju kot vrednoti in pogledih na biotehnologijo, varnosti in občutkih ogroženosti, kulturnem delovanju, vključenosti ljudi v medijski prostor, medsebojnih povezavah ljudi in socialnih omrežjih, družbeno-prostorskem in prometnem razvoju in vrednotah, ki naj ga usmerjajo itd. Vse te in druge teme in vidiki prav tako prispevajo k spoznavanju razmer in Slovenčevih vrednotenj v tem raznolikem in hkrati razvojno bogatem obdobju. Lahko bi rekli, da je to obdobje "v prehodu" in vrednote ljudi v tem času so "vrednote v prehodu".

3. Utiranje demokratičnega (tržno-socialnega) sistema (1999–2004) – Vrednote v prehodu III.

Raziskave, opravljene v letih 1999–2004, označujejo izrazito dinamično družbenorazvojno obdobje s konca devetdesetih let, ko postajajo prepoznavne nove družbene strukture in procesi. Demosovo oživljanje lastniškega (denacionalizacija) sloja že na začetku devetdesetih, postopna privatizacija oz. razkroj t. i. družbene lastnine, skoraj deset let razvoja, utemeljenega na zasebni lastnini, torej na kapitalskih odnosih temelječega gospodarstva – vse to rojeva nov lastniški "podmladek" in družbeno prepoznaven sloj premožnih ljudi, kapitalistov, na eni strani in jasneje zamejen sloj revnih (družin) na drugi strani, katerih socialno-ekonomski položaj je odvisen od delovanja socialne države v obliki podpor brezposelnim, nezaposljivim, nesposobnim za samostojno preživljanje in hkrati od ohranjanja prvin socialne države na področju zdravstva, izobraževanja, medgeneracijske solidarnosti itd. Raziskave iz tega časa na eni strani pokažejo protislovnost v razumevanju države, ki naj se po možnosti umakne iz gospodarskega okolja in omejuje svoje poseganje vanj, ki naj zmanjšuje obseg obdavčitve dohodkov iz dela in kapitalskih dobičkov in naj gospodarstvo prepusti (neoliberalnemu) tržnemu urejanju, ter na drugi strani

hkrati pripisovanje visoke odgovornosti državi za ohranjanje temeljnega socialnega ravnotežja v družbi, za odpravljanje socialnih neenakosti, za izenačevanje dostopa vseh do ključnih dobrin, kot so: zdravje, izobrazba, socialna varnost, pa tudi pripisovanje odgovornosti državi za delovanje pokojninskega sistema oz. sistema medgeneracijske solidarnosti, za zavarovanje in ohranjanje naravnih in okoljskih vrednot itd. Protislovnost v oblikovanju in izražanju interesov, vrednot in stališč zaostre vrednotna cepitev na "levo in desno", na "konservativno in liberalno" ter dodatno še poglobljanje razhajanj na etnično-nacionalni podlagi in na podlagi vrednotenj oz. prevrednotenj razlik iz preteklosti, medvojne in povojne, na vprašanje t. i. narodne sprave itd. Vsi ti pojavi so v novih demokratičnih okvirih in razmerah prišli do izraza že v začetku devetdesetih – za temeljne vrednote, za prevladujočo podporo in posledično za zadosten delež (legitimno) pridobljene moči pa spopad traja – vse v sedanji čas. Edina točka razmeroma visokega nacionalnega soglasja se je pokazala v prizadevanju za vključevanje v t. i. evroatlantske povezave, torej za polnopravno vključitev v EU ter v manjši meri in le deloma tudi za vključitev v Nato – sicer ob izrazito razlikujočih se motivih in argumentacijah za obe vključitvi.

Oglejmo si, kaj kažejo raziskave SJM iz tega obdobja. Visoka nacionalna in deželna (državna) identifikacija je skupna značilnost prebivalstva Slovenije, delež nizko identificiranih na tej podlagi je zanemarljiv. Poleg tega so vrednostne usmeritve, ki izkazujejo popolno ali pretežno podporo in so visoko uvrščene v hierarhiji vrednot: enakost med spoloma, majhne socialne razlike, evropska usmerjenost, narodna identiteta, pravica do splava, varstvo pravic delavcev, pozitivno vrednotenje NOB, zavzemanje za odpravo smrtne kazni; na sredino vrednostne lestvice se uvrščajo: vračanje premoženja ter pojmi liberalizem, socializem in globalizacija; na dnu vrednostne lestvice pa pojmi kapitalizem, domobranstvo, zavzemanje za verouk v šolah. Prevladujoče vrednotenje se kaže tudi v izražanju nezaupanja v institucije demokratičnega sistema oz. nosilce formalnih sistemskih vlog. Na vrh lestvice zaupanja se tako uvršča družina, visoko so umeščeni izobraževalni sistem, pa tudi označevalci ekonomskih razmerij, kot so slovenski tolar, banke in gospodarstvo nasploh. Politične institucije oz. označevalci odnosa do političnega sistema se uvrščajo mnogo nižje; med njimi se institucije, ki zagotavljajo varnost (vojska, policija), uvrščajo višje, medtem ko se uvrščajo nižje in nizko institucije, ki zagotavljajo legitimnost sistema in udeležbo ljudi v njem (državni zbor, politične stranke, vlada). S prevladujočim nezaupanjem so obremenjena sodišča, ki naj zagotavljajo legalitetno načelo in delovanje pravne države; prav tako nizko pa je uvrščena tudi cerkev z duhovščino, ki sicer simbolizira vrednotno najdejavnejši del civilne družbe, ki se v aktualnih slovenskih razmerah, bolj kot s svojo pastoralno vlogo, ukvarja in spopada za uveljavitev oz. vrnitev svojih zgodovinskih, nazorskih, statusnih in premoženjskih položajev, pravic ter privilegijev.

Na to, da kritična presoja stanja in poteka demokratične institucionalizacije ni slovenska posebnost, da gre za splošen pojav, še posebej izražen v t. i. državah v prehodu, smo že opozorili. Mera kritičnosti pa je v Sloveniji izostrena, na kar opozarjajo mednarodne primerjave. Deloma to popravljata še vedno visoka odzivnost volivcev na volitvah ter podpora ob ključnih političnih in nacionalnih odločitvah, izražena npr. na plebiscitu o samostojnosti ter

referendumih o pridružitvi EU in Natu. Skrajno kritično pa je vrednotenje političnih strank, pa tudi državnega zbora, sodišč idr., kar nas opozarja na prevladujočo nizko raven politične kulture in profesionalizma nosilcev političnih vlog, na nizko raven kulture politične elite. V političnem odločanju, tako znotraj zakonodajne in izvršne oblasti kot tudi v prostoru delovanja opozicije, je še vedno opaznih vse preveč značilnosti hierarhičnega odločanja in uveljavljanja hierarhičnih avtoritet. Prevladujoča kritičnost še posebej zadeva razumevanje demokracije kot politične metode, ko udeleženci odločanja niso pripravljene upoštevati skupnih, istih pravil – in sprotno odločanje temelji zgolj na preglasovanju in nadzor opozicije zgolj na zavračanju in izničevanju odločitev vlade. Seveda pa je spopad brez upoštevanja demokratičnih pravil oz. z zanikanjem nekaterih temeljev demokratične ureditve politično opravičljiv le, če ustreza svojim mnenjskim zaledjem, če jih krepi oz. jih spodbuja. Tako zavzemanje za avtoritarno urejanje kot nadomestitev neučinkovitega parlamentarizma ali pa ksenofobični odzivi javnega mnenja na prizadevanja za pravno ureditev položaja neke obrobne skupine oz. poizkus netenja "spopada civilizacij" oz. "kulturno-religijskega spopada" o vprašanju graditve verskega objekta na podlagi ustavno opredeljene pravice do svobode izražanja veroizpovedi in enakosti državljanov glede na vero dobijo svoje pragmatično politično opravičilo v spopadu za oblast – in seveda svoj javnomnenjski izraz. Vprašanje politične kulture torej ne zadeva zgolj politične elite, temveč politično kulturo prebivalstva, volilnega telesa nasploh in potek njegove politične socializacije. Politični spopad, ki poteka znotraj političnih elit, je sicer medijsko pregleden, ljudje pa se čutijo potisnjene na rob, zunaj dogajanja, zato tem prej podleljajo manipulacijam. Visoka mera kritičnosti, celo izostrena kritičnost do institucij sistema in njihovih nosilcev, je pri tem najmanj moteča.

V tem obdobju (1999–2004) je Slovenija, sicer tradicionalna udeleženka mednarodnih raziskav, vse pogosteje vključevana tudi v aktualne mednarodne primerjalne analize. Seveda brez vztrajne sleditve mednarodnim družboslovnim primerjalnim programom to ne bi bilo mogoče. Spodbuda za primerjalno raziskovanje pa je prav gotovo v dejstvu, da se je Slovenija leta 2003 dokončno vključila v evropsko zvezo narodov. Slovenija je v tem obdobju postala zanimivejša za Zahodno Evropo. Ta si je zastavljala vprašanja o tem, kakšne so prevladujoče politične, ekonomske, kulturne in vrednotne strukture v srednje- in vzhodnoevropskih državah, ki vstopajo v t.i. evroatlantske povezave. Temu zanimanju je sledil tudi R. Inglehart, eden najdejavnejših raziskovalcev vrednot v zadnjih desetletjih. Svoje opazovanje in analizo je usmeril v poizkus oblikovanja vrednotne tipologizacije sodobnih družb na razsežnosti materialistične – postmaterialistične vrednotne usmeritve. Prišel je do prepoznave več kulturno vrednotnih tipov: prvič, kulturnozgodovinsko sicer neenotno, a vendar dovolj vrednotno enotno združbo držav Zahodne Evrope (EU); drugo enotnejšo celoto sestavljajo nekdanje socialistične (komunistične) države; tretjo obsežno vrednotno območje enači z angleško kulturno-jezikovnim območjem; prepoznavna pa še azijsko, latinskoameriško in afriško kulturno vrednotno območje. Med nekdanjimi komunističnimi državami posebej opazuje Češko, Madžarsko, Poljsko – med njimi tudi Slovenijo. V njegovi uvrstitvi je Slovenija na razsežnosti "tradicionalno – sekularno" uvrščena visoko v racionalno sekularni smeri. Znotraj take opredelitve Slovenija po njem velja za sodobno, racionalno in sekularizirano družbo, ki se na razsežnosti materialistične – postmaterialistične vrednotne usmeritve uvrsti nekako na

sredino in na obrobje prostora, v katerem je uvrščena večina zahodnoevropskih držav. Inglehart ugotavlja, da glede na prevladujoče vrednotne usmeritve omenjenih štirih družb ni nobenega razloga, ki bi govoril proti vključitvi srednje- in vzhodnoevropskih držav v EU, saj gre pri tem za kopičenje vrednotno istorodnih družb. Drugače rečeno, vrednotni svet štirih družb je enak oz. podoben vrednotnemu svetu družb oz. držav članic EU. Z vidika prevladujoče kulture, pa tudi z vidika gospodarstva in politike so te države lahko združljive z drugimi članicami EU. Pri tem Inglehart ugotavlja, da se ZDA sicer uvrščajo visoko na razsežnosti materialistično – postmaterialistično, a hkrati izjemno nizko na razsežnosti tradicionalno – sekularno racionalno in s tem potrjuje ugotovitve vrste drugih družboslovcev (npr. Lipseta), da je ameriška družba zelo neenotna, polarizirana in da v njej še vedno prevladuje tradicionalna in nesekularna usmeritev. Na tej razsežnosti se ZDA uvrščajo značilno nižje kot Slovenija in druge evropske države. Gre za obdobje v razvoju ameriške družbe z očitnimi težnjami k tradicionalnim in nesekularnim vrednotam. To se še posebej izostreno pokaže v zadnjem času, po 11. septembru 2001, ko se zruši mit o ameriški nedotakljivosti in varnosti, kar se močno odrazi v vrednotah Američanov. Seveda pa ameriška kultura prevladujoče določa spreminjanje vrednot v sodobnem svetu. Pri tem je mogoče prepoznati dvoplastnost vpliva ZDA na svetovne vrednotne in kulturne razmere: ena plast določa prevladujočo konservativnost in nesekulariziranost, druga pa je globalistična usmeritev svetovnega gospodarstva, ki sicer povratno deluje tudi na ameriško družbo, ko se ta pogosto odziva skrajno egoistično in na tej podlagi ureja svetovne razmere. Da to vpliva tudi na prevladujoče vrednotenje pri nas, nakazujejo zadnje raziskave (SJM 2001–2003), ki kažejo sicer na izredno močno izraženo vrednotenje svobode in enakosti, vendar sta ti dve vrednoti v primerjavi z varnostjo degradirani: varnost se uvršča višje (Toš, 2003).

Neposredneje kot Inglehart se vrednotnih usmeritev Slovencev lotevata norveška sociologa U. Listhaug in K. Ringdal, ki v svojo analizo na podlagi raziskav ESS in WVS vključita petnajst evropskih držav. Glede pomembnosti vere in vernosti se Slovenija v njihovi analizi znajde nekako na sredini – skupaj s Švico, Nizozemsko, Finsko – in značilno odmaknjena od držav z visokim vrednotenjem cerkve in vernosti (Portugalska, Irska, Poljska, Grčija) oz. držav z najvišjo stopnjo sekularizacije (Češka, Švedska, Norveška itd.). Položaj Slovenije je glede vernosti bližje sekulariziranim zahodnoevropskim državam kot pa državam z močno krščansko tradicijo, tako zahodno- kot vzhodnoevropskim. K aktualni razpravi o "srečnosti Slovencev" lahko dodamo njun preizkus povezanosti "zadovoljstva z življenjem" in "srečnostjo" v omenjenih evropskih državah. Pokaže se, da smo prebivalci Slovenije, tudi kar zadeva ti dve razsežnosti, uvrščeni nekako na sredini prostora, skupaj z Izraelci, Grki in Čehi, z odmikom od "zadovoljnejših" in "srečnejših" Švicarjev, Fincev, Norvežanov, Nizozemcev itd. ter in bistveno nad Madžari, Poljaki, Portugalci, ki jih označuje manj zadovoljstva in sreče kot Slovence. Njuna analiza opozori na visoko vrednotenje enakosti ter ureditve in akterjev, ki jo zagotavljajo. Slovenci skupaj z Grki, Portugalci, Španci, Madžari, Izraelci in Finci poudarjajo odgovornost vlad za zmanjševanje dohodkovnih razlik in potrebo po močnih sindikatih – ob hkratni usmerjenosti k zagotavljanju enakosti. Težnja po enakosti torej ni zgolj oz. predvsem pokomunistična vrednotna usedlina, temveč značilna evropska, tudi zahodnoevropska, vrednotna usmeritev. Norveška raziskovalca opažata tudi, da se odnos do ključnih političnih institucij izraža v nezadovoljstvu z demokracijo,

nezadovoljstvu z vlado, pa tudi z opozicijo itd. Slovenija se tu znajde skupaj z Irsko, Anglijo, Španijo, Grčijo, Nizozemsko, Norveško itd. Torej tudi nezadovoljstvo s političnimi institucijami ter načinom in učinki njihovega delovanja ni nič posebej značilno "pokomunističnega" ali posebej "slovenskega".

Norveška družboslovca sta svojo analizo sklenila z ugotovitvijo, da je sprejemanje vrednot proces, na katerega sicer vpliva položaj družb in kulturnih področij, da pa se glede na njihovo odprtost in prepletenost povezav omenjene družbe vse bolj približujejo skupnim vrednotam. Ugotavljata pa, da so vrednote Slovencev sekularizirane, brez izrazitega vpliva katoliške preteklosti, po čemer se Slovenija razlikuje od mnogih drugih pokomunističnih držav s katoliško tradicijo. Po njunem mnenju Slovenija dobro obvladuje prehod k demokraciji. To se še posebej izraža v zmanjšani nestrpnosti do etničnih manjšin, kar pa ne velja za večino javnosti v drugih pokomunističnih državah. Hkrati pa opozarjata, da je pokomunistična javnost bolj nestrpna kot javnost v tradicionalnih demokracijah Zahodne Evrope.

K navedenima prikazoma iz primerjalnih analiz dodajmo še opažanja iz lastne analize pojavov religioznosti v izbranih srednje- in vzhodnoevropskih državah (Toš, 2003). Analiza je bila usmerjena k razkrivanju notranje religioznosti, oprta na trditve v razsežju verovanja v boga, vere v posmrtno življenje in ortodoksnost. Analiza odgovorov na petnajstih trditvah je omogočila oblikovanje tričlene tipologije notranje religioznosti: cerkveno religiozni, avtonomno religiozni in nereligiozni. Glede na razmerja deležev treh tipov v posameznih državah se oblikuje uvrstitev, ki po deležih cerkveno religioznih v vrh uvršča Poljsko (44,6 %) in Hrvaško (39,6 %), z značilnim zaostankom pa sledita Litva (29,9 %) in Slovaška (28,0 %); bistveno nižje pa se uvrščajo Slovenija (18,7 %), Madžarska (14,9 %) in najnižje Češka (11,3 %). V tej uvrstitvi se visoko uvrščene države ravno tako visoko uvrščajo po deležu avtonomno religioznih (Poljska 34,1 %, Hrvaška 29,8 % itd.). Po deležu nereligioznih pa se najviše uvrstijo Češka (76,8 %), Madžarska (65,5 %) in Slovenija (60,1 %). Očitne so torej razlike v izražanju notranje religioznosti med prebivalci Slovenije ter med prebivalci Poljske in Hrvaške na eni strani ter Češke in Madžarske na drugi. Torej tudi v prostoru srednje- in vzhodnoevropskih družb, kljub (pretežno) katoliški tradiciji, Slovenija zavzema sredinski položaj z značilnim odklonom od tradicionalnih katoliških držav – in bliže Madžarski in Češki. Glede na bližnjo zgodovino je Slovenija sicer najbližje Hrvaški, s katero je delila usodo skupne države. Med opazovanimi pa je bila Slovenija v zadnjih desetletjih pred sistemskim obratom brez dvoma daleč najbolj evropsko odprta med njimi. Na kulturne in nazorske razmere v Sloveniji so iz sredine petdesetih let neprimerno bolj vplivali evropski duhovni tokovi kot pritiski avtoritarnega sistema. Sekularizacije nista spodbudili duhovna in fizična prisila in zamejenost (prisilna sekularizacija), temveč predvsem družbeni procesi, ki so jo določali oz. sprožali tudi drugje po Evropi.

4. Vrednotna umestitev Slovencev na kulturnem zemljevidu sveta; preizkus demokratičnih načel in liberalno-tržnih praks (2004–2009) – Vrednote v prehodu IV.

Obdobje 2004–2008. Zaključek predhodnega obdobja (2002–2004), po letih liberalno-leve vladavine, označuje sicer uspešna izpeljava dokončne umestitve Slovenije v družbo evropskih narodov in držav, hkrati pa, v notranjih odnosih, vse bolj izrazito prevladovanje klientelističnih praks, ki so predmet vse izrazitejše kritike z desne in odklanjanja volivcev. Takšne razmere se izrazijo v rezultatih volitev (2004), kar prvič po ustavnem konstituiranju RS privede do frontalne zamenjave političnih sil; desnosedinske stranke prevzamejo zakonodajno in izvršno oblast. Potrdi se demokratično načelo o izmenljivosti nosilcev oblasti. Opozicijska predvolilna kritika razkriva klientelistične prakse in korupcijo, hkrati pa opozarja na zastoje v družbenem in političnem razvoju, ki poteka neskladno z ustavno opredelitvijo socialno-tržno utemeljenega demokratičnega sistema. Tako je konec leta 2004 volilno telo močno podprlo politični obrat in hkrati izrazilo velika pričakovanja glede izboljšanja družbenih razmer ter ponovno prebujalo zaupanje v demokratične institucije sistema. Zdelo se je, da se s tem odpira daljše obdobje umirjenega reformnega razvoja slovenske družbe na socialno-tržnih izhodiščih, z izrazitejšimi konservativnimi vrednotnimi poudarki. Raziskave v tem časovnem preseku pokažejo značilno višje zaupanje v nosilce izvršilnih vlog, kopičenje podpor vladajoči stranki, pa tudi več pričakovanj glede spreminjanja življenjskih in delovnih razmer na bolje.

Slabo leto po tem "obratu", konec leta 2005, vladajoče politične sile nastopijo s programom gospodarskih in socialnih reform "za povečanje blaginje Slovenije" (Vlada RS, 2005) z izrazito neoliberalističnih izhodišč in ob zgledih razvojnih paradigem nekaterih drugih tranzicijskih držav (npr. Slovaške). Pokaže pa se tudi, da te politične sile še bolj kot v preteklem obdobju uveljavljajo klientelistične prakse ter kažejo pohlep po absolutni oblasti in kapitalu, povsod in na vseh področjih. Šlo je enostavno za popolno usvojitve vseh vidikov politične in ekonomske oblasti, za izločitev "nekompatibilnih" ipd. Vse to – in še posebej pospešen tok razslojevanja in krepitve kapitalskih in političnih interesov – vzbudi odziv ekonomske in sociološke stroke (Toš, 2005) ter močan odpor v civilnodružbenem in opozicijskem političnem okolju nasploh. Izrazi se tudi v najmnogičnejših sindikalnih odporih in demonstracijah v vsem obdobju samostojne države dotlej. Prvotni videz povečanega sozvočja med nosilci politične moči in volilnim telesom že leto dni po volitvah izrazilo upade in dve leti po tem, po preveranjih v strankarskem prostoru, razpade. Vlada je namesto visoke podpore deležna večinske kritike in odklanjanja. Ocene razmer na ključnih področjih razvoja in preživetja se prevladujoče kritično ostrijo. Idilična razmerja med tremi osnovnimi akterji: civilno družbo, kapitalom in državo s konca prejšnjega desetletja, se vse bolj zaostrujejo in vzpostavljajo na novo. Socialna regulacija države vse bolj izrazito popušča. Država dopušča in celo spodbuja, da dobrine socialnega sistema postajajo vse težje dostopne in plen zasebnega prilaščanja. Socialne razlike se vse bolj poglobljajo, pospeši se proces razslojevanja. Kljub izraziti zavrnitvi liberalističnih konceptov usmerjanja družbenega in gospodarskega razvoja osnovne družbene "servise" vse bolj razgrablja in razkrajja privatizacija. To se kaže na področju šolstva, kjer se uveljavljajo zgolj k dobičku usmerjeni projekti, in še posebej na področju javnega zdravstva, katerega krizo poizkušajo reševati s privatizacijo zdravstvenih ustanov,

specialističnih služb, celo sestavin kliničnega centra, vse tja do področja medicine dela – prav tako z dobičkom kot ključnim motivom. Trgajo se solidarnostna omrežja, raztaplja se zaupanje v nosilce sistema. Pospeši se tok koncentracije gospodarske in finančne moči v rokah maloštevilnih premožnejšev; iluzija o udeležbi vseh pri prevedbi nekdanjega družbenega v zasebno premoženje (certifikati) je dokončno odpravljena (Toš, 2008). Vse bolj se razkrajata socialni kapital. Vse to naj bi domnevno služilo vzgonu gospodarskega razvoja. Ljudi vse bolj izrazito prizadeneta revščina in brezposelnost, ki postajata osrednja družbena problema. Dostop do dela je vse težji in brezposelnost je vse bolj žgoča grožnja. Razmere za preživetje ljudi ocenjujejo kot slabe, kot slabše. Menijo, da se je socialni položaj delavcev iz obdobja pred zadnjimi volitvami (2004) še poslabšal. Kritično presojajo prevladujoč vpliv politike na gospodarstvo, zaznavajo širjenje korupcije in klientelizma, občutijo vse manjšo dostopnost do socialnih dobrin ter slabšanje razmer na področju zdravstva, izobraževanja ... Aktivno se postavljajo v razmerje do države in kapitala, kar se izrazi v oživiljeni vlogi civilnodružbenih gibanj, predvsem še v aktiviranju sindikatov, ki v spopadu z državo in kapitalom terjajo ohranitev znosnega materialnega položaja zaposlenih. Razmerje med državo, kapitalom in civilno družbo se torej postavlja na novo. Reakcije volilnega telesa postajajo vse bolj kritične, prevladuje nezadovoljstvo z razmerami.

Čeprav se je ob prehodu zdelo, da v politični spopad ne bodo več vstopale teme iz polpretekle zgodovine in t. i. kulturni boj, se to izkaže kot iluzorno. Prav obratno, kulturni boj se je zaostрил. Vanje je močnejše kot v preteklih obdobjih, poleg vladajoče konservativne politike in njenih strankarskih protagonistov, vstopila še cerkev, ki vse bolj razmejuje prostor laične države in vanj vstopa s svojimi kapitalskimi in evangelizacijskimi projekti. Temu primerno se cerkev uvršča na dno lestvic zaupanja, skupaj s političnimi strankami, parlamentom, sodstvom ... V vsem tem obdobju se nosilci politične oblasti trudijo "osvojiti" bližnjo nacionalno zgodovino (spopad za zgodovino) in utrditi lastno vlogo v njej. Namesto sproščanja družbenih, političnih, kulturnih in socialno-ekonomskih razmerij, se ta vse bolj zaostčujejo. To se še posebej kaže na medijskem področju, ki ga nosilci nove politične oblasti v prvem obdobju "uspešno" normativno podredijo lastnemu nadzoru in interesom.

In vendar to obdobje označujejo tudi značilni pozitivni premiki, predvsem v rasti produktivnosti, utrditvi Slovenije v evropskem gospodarskem in monetarnem prostoru, v izpostavljeni vlogi Slovenije v evropskih upravljalnih mehanizmih itd.

Raziskave SJM v tem petletnem obdobju označujeta prevladujoča mednarodna povezanost in vključenost. Čeprav zanje velja velik časovni zamik v dostopu do mednarodnih primerjalnih analiz oz. nacionalnih analiz in poročil, pa izmed njih lahko pokažemo najznačilnejše za ta čas. Posebej izstopa obsežna mednarodna primerjalna študija vrednot Slovencev in Evropejcev (Rus, Toš, 2005), zgrajena na svetovni in evropski raziskavi vrednot, v katero je Slovenija s projektom SJM vključena od leta 1991. V izhodišče analize je postavljena teorija modernizacije, ki gradi na predpostavki, da gredo vse sodobne družbe skozi dolgotrajne procese modernizacije iz predmoderne avtoritarne v postindustrijsko družbo. Avtorja sta ob usmeritvi na vrednotne procese v Sloveniji v svojo primerjalno analizo vključila štirinajst evropskih družb ter kulturno-vrednotne procese in značilnosti v njih. Pri tem svoje analize nista